

Els murs de l'exili interior

Carles Santacana

Doctor en història contemporània per la Universitat de Barcelona

1. Perquè ciència i política anaven tan lligades?

El primer terç del segle XX va suposar la progressiva incidència del catalanisme al si de la societat catalana. Un moviment ampli i transversal, amb manifestacions en molts àmbits que cal entendre més enllà de la seva concreció en la política institucional. La reivindicació catalanista va tenir sempre un substrat cultural decisiu, de manera que, com a projecte de modernització política, va posar l'accent en la construcció d'una cultura nacional. Una cultura nacional que afirmava un espai específic, alhora que volia ser també una cultura moderna, vinculada als debats europeus i allunyada de visions arcaïques i ruralistes. En aquest sentit, per al catalanisme era fonamental la creació de plataformes que fossin el nucli d'aquesta cultura nacional. De fet, per al catalanisme de l'inici del segle XX aquesta feina s'havia de fer pràcticament partint de zero, ja que consideraven que moltes institucions científiques vivien alienes a la cultura catalana, començant per la mateixa universitat. Per això es van celebrar els congressos universitaris catalans, i és en aquesta mateixa línia que podem entendre la creació el 1907 de l'Institut d'Estudis Catalans, que seria la veritable pedra angular d'un projecte d'institucionalització cultural. D'aquesta manera, els congressos universitaris, els de metges de llengua catalana, les publicacions de l'IEC o la

mateixa Biblioteca de Catalunya oferien un panorama cultural i científic en què es combinaven les iniciatives institucionals amb les d'una rica xarxa associativa, que tenien en comú unes idees bàsiques:

— El desenvolupament cultural i científic era imprescindible per a un projecte catalanista que necessitava crear unes elits dirigents i que pensava en nacionalitzar les masses i en les necessitats tècniques d'una societat moderna.

— El coneixement científic havia d'aconseguir aplicacions que milloressin les condicions de vida.

— Totes aquestes iniciatives compartien la identificació genèrica entre els sectors més dinàmics del món cultural amb el catalanisme.

Aquesta identificació entre catalanisme, modernització, aposta científica i propostes culturals més renovadores va tenir la seva màxima expressió durant l'etapa republicana, especialment amb la creació de la Universitat Autònoma de Barcelona, però també amb l'auge de moltes altres instàncies científiques. De fet, el paper de la Universitat Autònoma, de la qual van ser rectors Jaume Serra i Hünter i Pere Bosch i Gimpera, i la seva transcendència, no només era identificada pels seus promotors. Per això la Universitat Autònoma va ser objecte d'una duríssima campanya en contra, precisament perquè el seu projecte científic tenia unes connotacions nacionals ben evidents. Finalment, la Guerra Civil va acabar d'identificar el gruix d'aquest món cultural-científic amb l'antifeixisme, la qual cosa és l'explicació última de la repressió desencadenada el 1939.

2. La doble repressió del franquisme a Catalunya

El 1939, doncs, va representar la fi de tot el que hem indicat telegràficament. El model d'intervenció pública que intel·lectuals i científics catalans havien anat exercint durant trenta anys. S'iniciava aleshores un brusc trencament amb tot aquest procés, que les noves autoritats franquistes voldrien capgirar. I ho van intentar utilitzant tota mena d'estratègies repressives, des de les depuracions professionals i la clausura d'entitats científiques fins a un extens exili. A Catalunya la repressió va tenir un caràcter doble. Com a la resta de territoris republicans que conqueria l'Exèrcit franquista, les persones, entitats i institucions vinculades a les esquerres eren l'objectiu preferent de la repressió. Ara bé, a banda d'aquest procés, la repressió a Catalunya anava molt més enllà. El franquisme ja havia deixat ben clar que a Catalunya l'objectiu era també el catalanisme, fos aquest subscrit per sectors més conservadors o progressistes. Tant era, perquè es tractava d'eliminar tot el que hagués tingut a veure amb el catalanisme, en general. Lògicament, tot el món cultural i científic que s'havia desenvolupat a redós del catalanisme es convertia automàticament en un objectiu per a la dictadura.

3. La repressió sobre el món cultural i científic

En aquest sentit, la dissolució de la UAB es va convertir pels franquistes en un objectiu polític de primer ordre. La depuració feta el 1939 entre els docents de la UB va donar com a resultat l'expulsió de cent trenta-cinc professors, més de la meitat del quadre docent de 1936. D'aquests expulsats, cinquanta-cinc havien marxat a l'exili i cinc van ser empresonats. L'eliminació d'un percentatge tant elevat de docents va tenir un efecte més devastador encara si tenim en compte que va afectar sobretot els nuclis més renovadors i emprenedors. Entre els noms propis podem parlar del mateix rector, Pere Bosch i Gimpera. I entre les facultats més afectades la de Medicina i la de Lletres. A Medicina podem citar August Pi i Sunyer o els germans Trias i Pujol, però també el psiquiatre Emili Mira o Francesc Duran Reynals, que era als Estats Units a punt de tornar, i no ho va fer. Nòmimes igualment àmplies i significatives serien les de la Facultat de Lletres o de Dret. Un exili d'aquestes dimensions i qualitat va deixar desfeta la universitat, que ara s'havia de sotmetre a una legislació rígida i uniformitzadora, i que va significar a més un fre a la renovació universitària. Era un contrast enorme amb l'etapa anterior, la qual cosa deixava els joves estudiants que van romandre al país en una situació difícil, enormement desorientats i sense els referents amb què havien iniciat la seva formació. D'altra banda, la sagnia entre el professorat universitari va tornar a situar la universitat com una institució aliena o contrària a la cultura catalana.

L'Institut d'Estudis Catalans va ser vist per les autoritats franquistes com un perillós centre d'irradiació cultural del catalanisme. En conseqüència, tot seguit va ser suprimit. Als franquistes tant els feien les relacions de l'Institut amb la Unió Acadèmica Internacional. Tampoc no va servir de res que notoris franquistes catalans haguessin participat activament en etapes anteriors de l'Institut. És lògic que fos així, perquè els qui havien fet aquest trànsit ara, el 1939, negaven tota la seva trajectòria anterior. El millor exemple, encara que no únic, fou Ferran Valls i Taberner. Tanmateix, era impossible negar la importància que havia tingut l'Institut. Per això no en tenien prou amb dissoldre'l, sinó que van voler crear una institució acadèmica alternativa. Va rebre el nom d'Instituto Español de Estudios Mediterráneos, segons sembla, idea de Ramon Serrano Suñer. La nota emesa pel governador civil el 1940, en el moment de constituir l'Instituto, deia que la nova acadèmia «no será nunca más el instrumento de una ridícula europeización simiesca, gesticulante y pueblerina. Será el crisol ardiente de una nueva españolización de todo lo nacional». Aquest Instituto havia de ser la mostra de fins a quin punt la nova Barcelona espanyola s'adheria a la nova situació. Per això el governador insistia que l'IEEM «ha de ser una entidad al servicio de la Nueva España y del Nuevo Estado, pero no debe nacer ni vivir a sus expensas. Como aportación y ofrecimiento de Barcelona a la Nueva España, como prenda de suprema reconciliación, el capital permanente del Instituto que asegure su indispensable continuidad funcional ha de ser robusto y ha de nutrirse con aportaciones catalanas exclusivamente». Tanmateix, i malgrat tants de suports oficials, la vida de l'IEEM va ser més aviat galdosa.

Si bé la universitat i l'Institut són evidentment les dues instàncies més significatives del projecte científic i modernitzador català, les autoritats també van fixar la seva atenció en altres institucions més específiques, que també consideraven contràries als principis de l'Espanya franquista. Citem, per posar algun exemple, el cas del Servei Meteorològic de Catalunya, creat per Eduard Fontserè el 1921, en el marc de les institucions científiques promogudes per la Mancomunitat. El 1939, el Servei va ser dissolt, el personal expulsat, i el material i la biblioteca van ser confiscats pel Servicio Meteorológico Nacional. Un altre cas semblant podria ser el de l'Institut Botànic, dirigit per Pius Font i Quer, que va ser condemnat a presó, acusat de no haver aprofitat el treball de camp que feia l'estiu de 1936 a la serra d'Albarrasí per passar a l'Espanya franquista. Del Laboratori Municipal, depenent de l'Ajuntament de Barcelona, també en va ser expulsat el director, Pere González, que només va poder retornar, més endavant, rebaixat a la categoria d'ajudant. Un cas que il·lustra el significat dels processos de depuració és el de Marià Faura, professor de la universitat, encarregat el 1934 per la Junta de Ciències Naturals i l'IEC de tirar endavant els treballs del Servei del Mapa Geològic de Catalunya. Faura va haver de passar per tres processos de depuració: primer, del Juzgado Militar Especial de Depuración de Funcionarios Civiles; segon, del Juzgado Militar Especial de Depuración de Funcionarios de la Diputación; i tercer, la depuració universitària. Va superar el primer procés, però no així el segon, que li va reportar la pèrdua de la direcció del servei del mapa geològic. Tampoc va superar el tercer, en el qual es posava l'accent en el fet que es tractava d'un exsacerdot que havia contret matrimoni civil.

4. Una comunitat disminuïda per l'exili

Quan parlàvem de la repressió universitària, ja hem fet un esment de la quantitat de docents que van haver de marxar a l'exili. No és el moment de fer-ne la nòmina, perquè el més important no és únicament el nombre, sinó la seva vàlua. De fet, la carrera professional que van fer als països que els van acollir ens indiquen la pèrdua científica i cultural que va patir el país. Noms com Bosch i Gimpera, Josep Trueta, Lluís Nicolau d'Olwer, August Pi i Sunyer, Pau Vila, Ferran Soldevila, Emili Mira, Josep Lluís Sert, Pompeu Fabra, Josep Xirau... són ben presents encara, i fan evident el gran buit que van deixar. Alguns no van poder tornar mai, i van morir a l'exili; d'altres, van tornar molts anys més tard. És important, però, fer notar dues consideracions. D'una banda, que els intel·lectuals i científics exiliats van tenir, a l'exili, un paper social força rellevant. En una comunitat que era a la diàspora, fruit d'una derrota, en un context en què els dirigents polítics estaven desacreditats, la majoria d'exiliats sí que podien reconèixer la representativitat d'algunes figures que excel·lien per les seves aportacions professionals. Per això, sobretot en els moments més difícils, sempre s'intentava incloure algunes d'aquestes persones en les plataformes polítiques de l'exili.

Rovira i Virgili constatava aquesta situació el mateix 1939, mentre es produïa la retirada, amb aquestes paraules:

[...] què ho fa que la marca de la desolació és més accentuada en els polítics que en els intel·lectuals? [...] Els intel·lectuals tenen la creença —ben justificada en uns casos, no tant en d'altres— d'ésser un valor positiu i permanent, que en una banda o altra, més aviat o més tard, tornarà a ser reconegut i cotitzat. Els polítics, els que només són polítics, tenen la sensació que llur eclipsi pot ser definitiu.

D'altra banda, conscients d'aquest rol social, però també convençuts del valor de les seves activitats professionals, aquests exiliats van mantenir la vocació que el seu missatge transcendís el seu forçat desterrament. Pere Bosch i Gimpera va mantenir aquesta idea fins al final. Va morir a l'exili mexicà el 1974, i va deixar escrites unes memòries en què remarcava el valor de la universitat que havia viscut, projectant-la cap al futur. Per això va acabar les seves memòries amb un capítol titulat «Als joves de Catalunya», en què llançava un missatge esperançat:

Vosaltres, joves de Catalunya, continueu mantenint viu l'esperit català i els nostres ideals universitaris. Cap poble no pot tenir la seva plena maduresa sense una Universitat identificada amb ell i al nivell del progrés modern. Haureu de fer la nova Universitat, emprendre amb nova volada la tasca. En això us acompanyarà la simpatia dels vells universitaris, ja pocs sobrevivents. Com a antic rector de la Universitat Autònoma, en nom d'ells, us envio el meu coral missatge de simpatia i encoratjament.

5. L'exili interior, una opció possible

En aquest context, amb una universitat depurada, amb les institucions clausurades, amb molts dels millors professionals a l'exili, les possibilitats d'actuació per als qui van quedar eren limitadíssimes. De fet, tothom era suspecte de ser acusat de qualsevol cosa i en qualsevol moment. Fins i tot s'instruïen expedients depuradors als morts, ja que, segons el resultat de la depuració, la vídua tindria dret o no a cobrar una misèrrima pensió. El control omnipotent de l'Estat franquista encara tenia més tentacles quan es referia a persones que treballaven per als diferents serveis de les administracions públiques, fet que afectava de manera molt directa els nostres científics. Tot plegat forçava molts dels qui van voler mantenir la dignitat a sobreviure en un marc tan advers que, en moltes ocasions, només deixava com a opció allò de què n'hem dit l'exili interior. És a dir, continuar vivint al país, però mantenint activitats al marge de les institucions oficials, mentre es provava de mantenir la fidelitat als principis en l'estricta marc personal, familiar o de reduïdíssims cercles d'amics. Era una posició contra la submissió a la dictadura, alhora que de confiança que el seu testimoniatge de fidelitat als seus principis acon-

seguiria, amb el temps, de mantenir el fil de la continuïtat històrica d'un projecte cultural, científic i nacional. Són diversos els casos de científics que podem incloure en aquesta categoria. Un cas excepcional, perquè ultrapassa l'àmbit personal per situar-se en una dimensió col·lectiva és el de l'Institut d'Estudis Catalans, que va reprendre les seves activitats en la clandestinitat a partir de 1942, amb reunions a cases particulars, com la de Josep Puig i Cadafalch. Bé que la singularitat d'aquest cas també és que no es tractava únicament de no col·laborar amb el règim franquista, sinó que la seva represa era un pas més des de l'exili interior cap a la resistència cultural. Pel que fa als casos individuals, no em pertoca a mi de fer-ne la relació, ni d'entrar a fer esment de les persones més vinculades a l'àmbit de les ciències biològiques, de què tracten d'altres persones en aquesta mateixa sessió. Però sí de posar algun exemple significatiu, com ara el de Pius Font i Quer, que després de ser expulsat de l'Institut Botànic i de la universitat, i de passar dos anys empresonat, va haver de sobreviure a través de la feina en una editorial, sense poder transmetre el que sabia als seus deixebles. Però potser l'exemple que té més força és el d'Eduard Fontserè, expulsat del Servei Meteorològic i foragitat de la vida pública des de 1939. Fontserè tenia aleshores seixanta-nou anys i va viure fins al 1970, amb cent anys fets. El que impressiona és que amb un exili interior tant llarg, Fontserè va conservar sempre la seva esperança que seria possible projectar la tasca que havia fet la seva generació cap als joves que la desconeixien. Per això va escriure el 1966, amb noranta-sis anys, *Des mots de comiat als estudiants catalans*, que no es va poder publicar fins al 1977. Un text en què deia:

Infinites i variades seran les circumstàncies que afavoriran o destorbaran aquesta tasca, com ho seran les de llibertat o de submissió que aniran alternant d'una manera gairebé fatal. Dins d'aquesta volubilitat de l'ambient, cadascú de vosaltres trobarà maneres d'acomplir el vostre deure segons les vostres possibilitats. L'èxit individual podrà ser gran o petit. Tant en un cas com en l'altre, en arribar a la vostra vellesa veureu amb goig la feina feta i el progrés que haureu contribuït a ennobrir. I si excepcionalment algun dia la anormalitat d'aquesta tasca arribés a fer-vos dubtar de la utilitat de contribuir-hi, recordeu aquells dies gloriosos de la Mancomunitat, quan grups d'homes de bona voluntat, de totes les condicions socials i de les idees polítiques més oposades, però moguts tots pel comú amor a la nostra terra, col·laboraven cordialment en fer una Catalunya honorable i progressiva. En els daltabaixos de la política, als quals la nostra terra sembla fatalment condemnada, dies com els de la Mancomunitat no és difícil que tornin. Sou vosaltres, estudiants d'avui, els qui n'haureu d'assumir la direcció espiritual.

Em sembla que la tenacitat de Fontserè és el millor exemple per a entendre el que significava per a algunes persones l'opció de l'exili interior, amb totes les seves limitacions, però també amb tota la seva força.